

Марія Мірошніченко,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри історії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 340.1 (082)

Загальні і особливі закономірності генезису правових систем

Процес глобалізації задає комплексну програму системної трансформації правової сфери життєдіяльності суспільства. Вибір на практиці реальних альтернатив, варіантів і моделей стратегічного правового розвитку прямо залежить від глибини знань про закономірності генезису правових систем, кожна з яких є цілісним соціально-правовим, нормативно-регулятивним комплексом, в рамках якого складаються оптимальні умови для забезпечення потреби суспільства в соціально-справедливому правовому порядку.

Проблему загальних і особливих закономірностей генезису правових систем слід аналізувати в контексті правових закономірностей, що вирізняються загальносоціальною специфікою на відміну від закономірностей природних явищ і процесів [1, с. 293-325].

У новітній юридичній літературі правові закономірності характеризуються і класифікуються неоднозначно [2]. Не зважаючи на всебічне і тривале обговорення, проблема залишається дискусійною [3; 4, с. 8-11; 5, с. 43-97]. Суттєвий внесок у її дослідження здійснили С. С. Алексєєв, А. М. Васильєв, О. Б. Венгерев,

Ю. Ю. Ветютнєв, М. М. Вопленко, Г. Б. Гальперін, С. Г. Дроб'язко, Д. А. Керімов, В. М. Кудрявцев, В. В. Лазарєв, П. О. Недбайло, С. М. Овчинніков, П. М. Рабінович, В. М. Сирих, Р. О. Халфіна, М. Д. Шаргородський, Л. С. Явіч та ін.

Суперечки точаться переважно навколо поняття, змісту та видів загальних і особливих, окремих закономірностей виникнення, становлення, розвитку та функціонування держави і права [5, с. 9-11]. Одні автори вважають, що закономірність «є найбільш адекватним поняттям для визначення предмету науки держави і права» [6, с. 114-127]; інші – відносять цю проблему до сфери «наукової» міфології [5, с. 40]; треті пропонують окремі способи класифікації державно - правових (право – державних) закономірностей без розкриття їх змісту, часу і факторів, які спричинюють їх виникнення [7, с. 208-210].

Закономірності правової системи розглядаються як такі, що певним чином вплетені у контекст суспільних закономірностей і традиційно відносяться до переліку загальних закономірностей виникнення і розвитку права. За своєю сутністю вони є

вираженням специфічних загальних закономірностей розвитку суспільства і „поширюються, – за оцінкою С. С. Алексеева, – на усі соціально-політичні явища – державу, демократію, законність (хоч в рамках кожного із них проявляються по-різному – і у своєму особливому прояві мають риси специфічних закономірностей)” [8, с. 125].

Вивчення загальних і особливих закономірностей генезису правових систем має неабияке значення для визначення оптимальних шляхів проведення правових реформ, особливо в перехідних умовах соціальних трансформацій. Водночас слід констатувати, що це питання залишається малодослідженим, хоч за умови використання знань про ці закономірності реалізується певна програма дій, певний соціальний ідеал, які сприяють або перешкоджають досягненню поставленої мети.

В запропонованій статті здійснено спробу поглибити існуючі уявлення про закономірності генезису правових систем як про певний універсальний стандарт та про особливості їх дії у окремому соціокультурному середовищі.

У юридичній і соціально-філософській літературі наголошується, що закономірність завжди прагне упорядкувати в систему все, що відбувається: різні події підпорядкувати певному принципу, задати їм певну періодичність, зафіксувати постійність і взаємозалежність. Саме в систематичності якраз і полягає відмінність закономірності від випадкового збігу обставин [6, с. 66; 9, с. 95 – 184]. У цьому разі, говорити про закономірність того чи іншого явища реальної дійсності по суті можна лише тоді, коли вдається розкрити механізм дії цієї закономірності шляхом встановлення подій і факторів, які демонструють сумарний ефект повторюваності. Це ж саме стосується і закономірностей генезису правових систем.

Закономірності генезису правових систем – це об'єктивний, необ-

хідний зв'язок між явищами, подіями і факторами, які демонструють сумарний ефект постійної повторюваності в процесі виникнення, становлення і розвитку правових систем в рамках їх життєвого циклу [1, с. 309].

Життєвий цикл системи – це своєрідна етапність у її функціонуванні, яка не пов'язується із виникненням чогось нового, а циклічно повторюється у вигляді фаз, на відміну від етапів закономірних незамкнених процесів і періодів еволюції і розвитку. Причому, еволюція і розвиток, безумовно, невіддільні від функціонування; але закономірності функціонування легко відрізняються від закономірностей еволюції і розвитку за результатами їх дії. У першому випадку з об'єктом відбуваються незначні, зворотні зміни, у другому випадку він зазнає функціонально-структурних змін, набуває нових для себе якостей і властивостей.

Істотно, що поняття «життєвий цикл» вказує на багатовимірність, багатовекторність і багатоваріантність тенденцій еволюції та розвитку складноорганізованих, відкритих функціональних систем та на особливу роль у цьому процесі кризових станів, критичних поворотних пунктів, радикальних змін яких зазнає статус чи структура системи. Водночас науковці наголошують, якими б складними ці стани не були вони є нормативними, природними, статистично нормальними і перехідними [10; 11, с. 113].

Правові системи у функціональному зрізі чітко диференціюються у двох рівнях (підсистемах): соціально-самоорганізаційному (саморегулятивному) і владно – організаційному (юридичному). Перший корелює з природно – правовим началом, котре функціонально співвідноситься із природно-соціальними засновками людського буття, другий – з позитивним началом, котре співвідноситься із публічною владою, яка опредмечується в державі. Кожному із названих рівнів із самого початку їх функціонування властиві відповід-

ні закономірності. Так, особливі закономірності виявляють себе в процесі еволюції і саморозвитку правових систем, а державно-правові – домінують у період відносно стабільного, передбачуваного ходу подій [1, с. 305-307].

Інтегральну оцінку сумарного ефекту дії загальних і особливих закономірностей генезису правових систем дають закономірності системи як такої. Вони іманентні правовим системам, є продовженням їх сутності та супроводжують її на протязі усього історичного періоду еволюції та розвитку. До таких відносяться закономірності цілісності, комунікативності, історичності, самоорганізації [12].

Закономірність цілісності з'являється в системі тоді, коли виникають нові узагальнюючі якості не властиві елементам, що її утворюють. Проявом цілісності є поява нових відношень системи із середовищем, цілком відмінних від характеру відношень середовища з окремими елементами системи. Інакше кажучи, об'єднані в систему елементи втрачають окремі притаманні їм властивості, коли вони перебувають поза системою. Так, наприклад, закономірністю є те, що правова система виростає із системи соціонормативного регулювання первісного суспільства; її становлення і розвиток детермінують суспільні умови й мета її функціонування; в процесі генезису правова система об'єктивно диференціюється на дві автономні підсистеми тощо.

Закономірність комунікативності проявляється в тому, що правова система як підсистема суспільства не ізольована від інших систем (ізольованість завжди відносна), а поєднана множинністю комунікацій із багатовимірним середовищем свого функціонування. Це означає, що дія закономірностей правової системи не тільки не лінійна, але й ситуативна, оскільки множинність комунікацій із багатовимірним середовищем задає програму функціонування правової системи в межах можливих варіацій.

Мова йде про те, що дія закономірностей правової системи ускладнюється присутністю інших закономірностей, які заповнюють собою увесь соціальний простір, «зіштовхуються» одна з одною і змінюють траєкторію свого руху, що особливо характерно для суспільних і правових процесів перехідного періоду.

Існування закономірності історичності правових систем демонструє категорія «час». Час – це обов'язкова характеристика буття системи як функціональної цілісності, процес становлення і розвитку якої є неперервним. Система зазнає постійних змін, оскільки не тільки функціонує, але й розвивається (перебуває в становленні, досягає розквіту і занепаду).

Закономірність самоорганізації полягає в тому, що усім системам, котрі перебувають у розвитку, присутній дуалізм. З одного боку, існує тенденція до розпаду й інтеграції (ентропія), а з іншого, спостерігається рух до підвищеної організованості, порядку (негентропія). Взаємодія тенденцій ентропії і негентропії дає ефект самоорганізації. Як тільки ця взаємодія припиняється, припиняє свою дію і закономірність самоорганізації, що можливо лише за умови «абсолютної смерті» системи. Останнє є досить проблематичним. Справа в тому, що процеси розпаду різних систем специфічні. Системи, що самоорганізуються, руйнуються і розпадаються за власними сценаріями. Хід їхньої дестабілізації залежить не від зовнішніх впливів, а від особливостей внутрішнього упорядкування. Проте, як правило, першими руйнуються найменш стійкі зв'язки. Найміцніші блоки зв'язків не зазнають руйнування. Саме вони якраз і є тими наріжними «першоцелінками» із яких система розпочне новий процес самовибудовування.

З огляду на викладене, необхідно проводити чітку межу між уявленнями про закономірності як про певний універсальний стандарт та їх дію у певному історичному і соціокультурному середовищі. В останньому, го-

ловна увага концентрується на історичних особливостях розвитку і правових традиціях окремого народу, особливостях його юридичного побуту, ментальності, рівнях розвитку економіки і культури суспільства тощо.

Специфіка механізму дії закономірностей становлення, розвитку і функціонування правових систем у певному історичному і соціокультурному середовищі розкривається в кореляції з моделями соціонормативного регулювання – східною і західною. Кожна з них демонструє, відповідно, колективістські та індивідуалістичні пріоритети в суспільному розвитку. З цими моделями сучасна юридична наука співвідносить проблему становлення, функціонування і удосконалення правового порядку у різних суспільствах.

Основною рисою колективістських суспільств, згідно із східною моделлю соціонормативної регуляції, є визнання пріоритету інтересів колективного суб'єкта (суспільства, держави, нації, соціальної групи тощо) над інтересами індивіда. У цьому разі, увесь процес правового регулювання практично усіх сфер суспільного життя перетворюється на тотальну регламентацію з боку держави [13, с. 94]. Відповідно, формується і домінує закономірність поглинання соціальних інститутів державою. В рамках колективістської моделі соціонормативної регуляції у взаємодії інституціоналізації і юридичної централізації права домінує тенденція до юридичної централізації, а однією із найдревніших і ключових закономірностей права є його опора на постійно удосконалюваний державний примус, що складає одну з тих основ правового життя, яка зберігалась і зберігається століттями.

Основною рисою індивідуалістичних суспільств, навпаки, є визнання пріоритету інтересів індивіда над колективним інтересом. Формується ефективний механізм правового впливу держави, як засобу регулювання суспільних відносин. Утворю-

ється стійка (хоч і неоднозначна) рівновага публічної влади і приватної власності, що сприяє демократизації суспільних процесів [13, с. 95]. У таких суспільствах домінують закономірності правосвідомості [1, с. 304-305]. Наприклад, характерний для індивідуалістичних суспільств розвиток приватного інтересу об'єктивно сприяє утвердженню домінуючої ролі приватного права з відповідними методами правового регулювання - децентралізації або координації. Усі численні факти правової життя (правові процеси, прийняття законів, здійснення правочинів, винесення судових рішень, видання офіційних роз'яснень тощо) об'єднуються воедино завдяки вираженню і втіленню в них приватноправових засад. Це дає підстави говорити про існування в рамках індивідуалістичних суспільств закономірності домінування приватного права.

Діалектика закономірностей становлення, розвитку і функціонування правових систем дає підстави для виокремлення головної закономірності цього цілісного процесу: «...стимулювання правовими засобами соціально корисної активності суб'єктів правових відносин шляхом забезпечення гармонічного поєднання інтересів індивіда і суспільства» (С. Г. Дробязко) [14, с. 13]

У цьому зв'язку, актуалізується пізнання загальних закономірностей генезису правових систем, кожна з яких є системною функціональною цілісністю. Так, уже в надрах неолітичної революції в розвитку і функціонуванні правових систем започатковуються тенденції до інституціоналізації права, а з виникненням ранніх держав – до його юридичної централізації. Діалектика інституціоналізації і юридичної централізації права з урахуванням принципу функціонального зрізу у пізнанні правових систем дає уявлення про закономірність зв'язку загальносоціального і спеціального (юридичного) права. Ця закономірність виявляє себе на протязі усього процесу генезису правових систем,

торуючи свій шлях через випадковості та спонукаючи до активної участі людей у правовому житті.

До закономірностей генезису правових систем слід віднести закономірність еволюції і розвитку права (ядра і нормативної основи правової системи) від правового звичаю до правового закону. Істотно, що ця закономірність корелює із уже названими основними закономірностями системи: комунікативності і самоорганізації, отже із особливими правовими закономірностями еволюції і самоорганізації, дія яких орієнтує, зокрема законодавця, не на існуючі типологічні й класифікаційні стандарти правових систем (які легко можуть бути змінені), а на культурно-історичну своєрідність і базові ідеї правової свідомості та правової ментальності. Останні є важливими у формуванні уявлень про загальні закономірності генезису правових систем, які виявляють свою дію особливим (специфічним) чином в умовах окремих суспільств з притаманними їм історичними і соціокультурними особливостями в розвитку [1, с. 322].

Існують закономірності, іманентні правовим системам, оскільки є продовженням їхньої сутності. Вони залишаються дієвими в умовах безкінечного процесу трансформацій, яких зазнають правові системи в процесі генезису. Такими закономірностями є: закономірності власне системи (закономірності цілісності, комунікативності, історичності, самоорганізації); закономірність діалектичної взаємодії і циклічної повторюваності фаз генезису (фази становлення і фази виникнення); закономірність поступового і послідовного зближення природно-правових і державно-правових начал у правових системах (по мірі зростання загальнолюдської культури, реалізації морально-гуманістичних суспільних ідеалів); історична закономірність зв'язку моделей правового регулювання і правового порядку із відповідними типами суспільств (колективістських чи індиві-

дуалістичних) та моделями соціонормативної регуляції (східної і західної); закономірність еволюції і розвитку права від правового звичаю до правового закону; закономірність зв'язку загальносоціального і спеціального (юридичного) права та ін.

Таким чином, закономірності генезису правових систем – це об'єктивний, необхідний зв'язок між явищами, подіями і факторами, які демонструють сумарний ефект постійної повторюваності в процесі становлення, виникнення і розвитку правових систем в рамках їх життєвого циклу.

Закономірності генезису правових систем поділяються на державно-правові і особливі правові закономірності.

Державно-правові закономірності властиві владно-організаційному (юридичному) рівню правових системи і, відповідно, співвідносяться із організаційними процесами суспільного регулювання та діють у жорстко-структурованій юридичній сфері.

Особливі правові закономірності властиві соціально-самоорганізаційному (саморегулятивному) рівню правових систем і, відповідно, співвідносяться із самоорганізаційними процесами суспільного регулювання та діють у сфері правосвідомості, правової ментальності, правової культури тощо.

Інтегральну оцінку сумарного ефекту дії закономірностей владно-організаційного (юридичного) і соціально-самоорганізаційного (саморегулятивного) рівнів у процесі генезису правових систем дають закономірності власне системи як такої.

Закономірності двох рівнів правових систем і закономірності системи як такої в єдності складають принципово єдину категорію об'єктивних загальних закономірностей генезису правових систем, кожна з яких є системною структурно-функціональною цілісністю.

Необхідно проводити чітку межу між уявленнями про загальні закономірності як про певний універсальний стандарт та про їх дію у пев-

ному соціокультурному середовищі, в рамках якого істотна увага концентрується на історичних особливостях правового розвитку і правових традиціях окремого народу, особливостях його юридичного побуту і ментальності, рівнях розвитку економіки і культури суспільства тощо.

Не існує єдиної всеохоплюючої закономірності, яка б надавала генезису правових систем однозначного характеру. Водночас існують закономірності які іманентно притаманні правовим системам, є продовженням їх сутності і залишаються дієвими в умовах безкінечного процесу трансформацій, яких вони зазнають в процесі генезису:

- закономірності власне системи – це закономірності цілісності, комунікативності, історичності, самоорганізації;

- закономірність діалектичної взаємодії і циклічної повторюваності фаз генезису: фази становлення і фази виникнення;

- закономірність поступового і послідовного зближення природно -

правових і державно - правових начал у правових системах;

- історична закономірність зв'язку моделей правового регулювання і правового порядку із відповідними типами суспільств (колективістських чи індивідуалістичних) та моделями соціонормативної регуляції;

- закономірність еволюції і розвитку права від правового звичаю до правового закону;

- закономірність зв'язку загальносоціального і спеціального (юридичного) права;

- закономірність стимулювання правовими засобами соціально корисної активності суб'єктів правових відносин шляхом забезпечення гармонічного поєднання інтересів індивіда і суспільства тощо.

Перспектива вивчення порушеної в статті проблеми полягає в комплексному аналізі сутнісно-правових закономірностей генезису правової системи України.

Список використаних джерел

1. Мірошніченко М. І. Теоретичні і методологічні засади генезису правової системи України: Монографія //М. І. Мірошніченко.- К.: Ун-т «Україна», 2010. – Укр. – деп. в ДНТБ України 01.06.10, № 32-Ук-2010-451 с. - Бібліогр. покажч. ИНИОН РАН «Депонированные научные работы 2010, № 7Р.
2. Дробязко С. Г. Право как система и его закономерности / С. Г. Дробязко // Право и демократия : Сб. науч. тр. – Минск, 1999. – Вып. 10. – С. 3–16.
3. Козюбра М. Загальнотеретичне правознавство: стан та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 1. – С. 37 – 39.
4. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: Учебник. / М. Н. Марченко. – М.: Проспект, 2001. – 760 с.
5. Сырых В. М. Логические основания общей теории права: в 2 т./ В. М. Сырых. – М.: Прогресс, 2000. – Т.1: Элементный состав. – М.: Юстицинформ, 2000. – 528 с.
6. Ветютнев Ю. Ю. Государственно – правовые закономерности (Введение в теорию); Под ред. А. Я. Рыженкова / Ю. Ю. Ветютнев. – Элиста : ЗАОр «НПП «Джангар», 2006. – 204 с.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2008. – 224 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права. Курс в двух томах.- М.: Юридическая литература, 1981. - Т.1. – Общая теория права. – 270 с.

9. *Введение в философию: Учебник для вузов: В 2-х ч./* Под ред. И. Т. Фролова – М, Политиздат, 1989. - Ч. 2.: Теория и методология: проблемы, понятия, принципы. – 350 с.

10. *Назаретян А. П.* Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории (Синергетика – психология – прогнозирование): Пособие для вузов / А. П. Назаретян. – [Изд. 2-е перераб. и дополн.]. – М.: Мир, 2004 – 367 с.

11. *Плотницкий Ю. М.* Математическое моделирование динамики социальных процессов / Ю. М. Плотницкий. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 118 с.

12. *Основные закономерности систем* [электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www.market-journal.com/sistemnyjanalis/13.html](http://www.market-journal.com/sistemnyjanalis/13.html)

13. *Сауляк О. П.* Правопорядок в коллективистских и индивидуалистических обществах: сущность, основные характеристики, поиск новой модели/ О. П. Сауляк // Государство и право, 2006. - № 4. – С. 94-101.

14. *Дробязко С. Г.* Право и система его генетических закономерностей / С. Г. Дробязко // Генетические закономерности права: Сб. научных трудов, посвященных 90-летию со дня рождения проф. С. Г. Дробязко / редкол: С. А. Балашенко (гл. ред.) [и др.] – Минск: Бизнесофсет, 2013. – 584 с.

Мірошніченко М. І. Загальні і особливі закономірності генезису правових систем

У статті порушено актуальну проблему загальних і особливих закономірностей генезису правових систем, визначено перспективний напрям її розробки. Автор наголошує на необхідності у розмежуванні уявлень про закономірності як про певний універсальний стандарт та про їх дію у певному соціокультурному середовищі, в рамках якого істотно увага має концентруватися на історичних особливостях правового розвитку окремих народів, особливостях їхнього юридичного побуту, ментальності тощо.

Ключові слова: правова система, генезис правових систем, закономірності генезису правових систем.

Мирошниченко М. И. Общие и особенные закономерности генезиса правовых систем

В статье анализируется актуальная проблема общих и особенных закономерностей генезиса правовых систем. Автор подчеркивает необходимость различения представлений о закономерностях как определенном универсальном стандарте и их действии в социокультурной среде, в рамках которой главное внимание концентрируется на исторических условиях правового развития отдельных народов, особенностях их юридического быта, ментальности и т.п.

Ключевые слова: правовая система, генезис правовых систем, закономерности генезиса правовых систем.

Miroshnichenko M. General and specific patterns of genesis legal systems

The article raised an important problem of general and special laws genesis legal systems, perspective direction of development. The author emphasizes the necessity of distinguishing between representations of patterns as a universal standard and their effect in a particular socio-cultural context, in which the main concern is the historical features of the legal development of individual nations, features of their legal life, mentality and so on.

Key words: legal system, the genesis of legal systems, laws genesis legal systems